

ژورنال علمی باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 33, Summer 2022

Embodiment of Recreation and Leisure in the Urban Structure of Isfahan in the Safavid Empire (Shah Abbas I)

Lari-Darabi, Z.¹; Maziar, A.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.21501.2128>

Received: 2020/04/25; Accepted: 2021/06/29

Type of Article: **Research**

Pp: 383-408

Abstract

The urban refashioning of Isfahan in the Safavid Empire appeared with the reign of Shah Abbas I. The urban imperial developments provided new ideas and concepts around urbanization of the early modern era, including recreational axes in the urban structure. Embodiment of recreation and leisure in the city and urban life was reinforced by attention of kingship. Also, the physical appearance of the city typified what has been called the early modern urbanity. The main characteristic of this type could be the emergence of promenade axes. This article follows themes related to the recreational notion in shaping this city. In so doing, we achieved insight in a manner in which the structure was conceived. Exploring the meanings attributed to that idea in this era, we trace practices of social-and courtly-life as they shaped urban configurations and were shaped by. So at the first step, we survey the recreational activities and leisure organization of the Safavid Empire in everyday life. Later, we deal with spatial order, urban structure and planning of Isfahan. To decipher this idea, two types of evidence help us and facilitated our understanding of the matter: Some contemporary studies on leisure and entertainment in Safavid era and supposedly in the urban articulation of Isfahan (historical resources and travelogues) and the other hand, main historical resources. By analyzing and tracing the leisure idea in Isfahan as the one that established new urban identity, it is possible to distinct, clearly between the old urbanization and the new in architecture history of Iran. In other words, novel modes of urban conceptualization and planning of Isfahan provided new perceptions in research and study about Isfahan urbanization. According to we can find some features of the early modern urbanity in Isfahan city plan as we can ordinarily see in other modern 18-19th cities in the world.

Keywords: Promenad, Isfahan, The School of Isfahan, Architecture, Urbanization.

1. PhD. Student in Art Studies, Faculty of Theoretical Sciences and Higher art Studies, University of art, Tehran, Iran.

2. Assistant Professor, Department of Art Studies, Faculty of Theoretical Sciences and Higher art Studies, University of Art, Tehran, Iran, (Corresponding Author).

Email: maziar1356@gmail.com

Citations: Lari-Darabi, Z. & Maziar, A., (2022). "Embodiment of Recreation and Leisure in the Urban Structure of Isfahan in the Safavid Empire (Shah Abbas I)". *Pazhohesh-ha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(33): 383-408. (doi: 10.22084/nb.2021.21501.2128).

Homepage of this Article:

https://nbsh.basu.ac.ir/article_3998.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Phenomenon of leisure and entertainment is not only belong to safavid era but it has been a long time. At any historically period, this phenomenon appeared in different shape. Historically, it seems entertainment in life of the people and the court during the Safavid period is so extensive and important that it has effected urban structures-and mutually been effected-and create a new urban identity. The main problem of this research is how the new recreational system effects the urban structure of Isfahan and creates such a city in which recreation and leisure specially featured from the other periods. The features apparently are less seen in the old urban planning of Iran and are one of the components of the new urban planning of the Safavid period, which is nearly related to the characteristics of modern cities. In fact, this new identity makes urban planning of safavid Isfahan comparable to the designs of new cities in the modern era and shows commonalities in concepts with modern urban planning, which we will address at the end of this article. Now, with such an idea, to achieve the goal, we first briefly list the examples of recreation and entertainment in the daily life of the people of that era, then we describe the recreational functions of Isfahan's urban elements such as Chaharbagh, bridges, Maydan-i Naqsh-I Jahan.

Main Text

In the Safavid period, recreation was not limited to court feasts and royal excursion in the imperial gardens, but during this period it became part of the social life and create a mode of interactions and social participations. According to Ishraqi, we can talk about the existence of a "recreational system" in this period (Ishraqi, 1353: 28). This system had different branches including public ceremonies and exhibitions of the Maydan, equestrian games, coffeehouses and bathes we finally see in the urban structure. It had been represented in three axes of new Isfahan's urban planning -ordered and conceived by Abbas I- including Chaharbagh and public gardens, bridges and Maydan-i Naqsh-I Jahan.

Shah Abbas used the idea of Sepah Street -built in Qazvin under Tahmasp- to build the new city of Isfahan and expanded it on a larger scale and in a more general function. The recreational facilities of ChaharBagh like were a special place for pedestrians and riders, green spaces and seating areas, fountains, coffeehouses, teahouses, and different stores, provided a space where people could walk and spend their time regardless of their

caste. Almost all European traveler, who visited Isfahan called Chaharbagh “Isfahan’s public green promenade. Allah Verdi Khan Bridge under Abbas I and Khaju Bridge under Abbas II with their special architecture, create an excursion space in urban life alongside the passage. About Maydan, we do not claim that its functions are completely new and there are no examples in the preceding periods. But according to historical narratives, we know that the main purpose of its building, at the first step, probably was to hold imperial ceremonies and entertainment. No matter what the purpose of such building, the activities carried out are a good witness to the fact that this square is a place of entertainment for the people.

Discussion

When Shah Abbas I came to power in 1627, he took steps to renew the spatial configuration of the city of Isfahan compatible with the policy of the Safavid dynasty. Therefore, the old city of Isfahan was rebuilt and a new city was built in the west and southwest of the old one and outside the city walls. As Jonabadi says in Rouza-al-Safavieh, the city of Isfahan was divided into two parts, the old city and the new one. In the meantime, the expansion of the city and improvement of its facilities was priority to the Safavid kings, especially Shah Abbas I. Therefore, the beauty and splendor of the city and the comfort of the people in the urban life was results of this perspective which found a strong physically expression in the urban body especially in gardens and Charbagh, bridges and Naqsh-e-Jahan square.

Conclusion

The emergence of recreation in the urban structure of Safavid Isfahan was made possible by Chaharbagh Street and new public gardens, bridges, squares along with coffeehouses, pubs, shops, baths and etc. Of course, mutually, design and urban elements were also effective in increasing and promoting the idea of recreation. In this study, we sought to expand the domain of the word “recreational system” and showed that it is possible to include thoughtful urban designs in this organized system. Thus, the idea of recreation evolves in the tangible realm (urban structure) and in the intangible one (the daily life). Based on all the above, we can now say that this new idea has not been like this before the Safavid era, or at least we can say that Isfahan is one of the first examples in this sense. This makes the city look like a new city in the modern world, so it allows us to draw a line between old and new urban planning in Iran and realize that we are

facing a kind of urban modernization here. Now, with such an analytical approach, we are able to study the urban planning of Isfahan once again, considering the new components.

جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی*

زینب لاری دارابی^۱، امیر مازیار^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2021.21501.2128>

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۲/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۰۸

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۴۰۸-۳۸۳

چکیده

با به حکومت رسیدن «شاه عباس اول» (۹۹۶-۱۰۳۸ ه.ق.)، ساختارهای شهر اصفهان در مقام پایتخت سلطنتی (از ۱۰۰۶ ه.ق. تا پایان سلسله صفویه) تغییر یافت. طرح توسعه شهری اصفهان که با برنامه‌ریزی‌های دقیق سلطنتی همراه بود و بر خواست پادشاهان صفوی جهت نمایش قدرت و شکوه به اروپاییان و در رقابت با همسایگان‌شان تکیه داشت، نویدبخش ایده‌ها و مفاهیم جدیدی از شهرسازی عصر مدرن متقدم، از جمله فراهم‌آوری محورهای تفریحی و تفرجی در کالبد شهر شد. در این میان توجه شاهان صفوی به امر تفریح و اوقات فراغت، نیروی محرکه اصلی برای حضور مکرر این ایده در شهر و زندگی مردم عصر صفوی شد. بر این اساس اصفهان به شهری متمایز تبدیل شد که به نظر می‌رسد ایده تفریح و تفرج برای نخستین بار به صورت جدی در کالبد این شهر وارد شده باشد؛ همین امر شهرسازی اصفهان را از شهرسازی قدیم جدا می‌کند. بررسی و تحلیل فضاهای شهری نوین اصفهان در ارتباط با مقوله تفریح و تفرج مسأله پژوهش حاضر است. به منظور کندوکاو در ساحت شهرسازی، نخست به طور مختصر به توصیف تفریحات عمومی در زندگی روزمره و تفریحات درباری در عصر صفوی می‌پردازیم؛ نظام و سازماندهی موجود حول محور این بحث را بررسی و سپس وارد ساحت شهرسازی اصفهان شده و انطباق و سازگاری آن را در محوریت بخشی به ایده مذکور می‌آزماییم. به کارگیری روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری و صورت‌بندی اطلاعات از منابع دست اول عصر صفوی (منابع تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌های موجود) و هم‌چنین استفاده از پژوهش‌های معاصر در این باب (چه آن‌هایی که تنها به ایده تفریح در ساحت حیات روزمره عصر صفوی پرداخته‌اند و چه آن‌هایی که در ساحت کالبد شهری این ایده را پی‌گرفته‌اند)، ما را در روند این پژوهش یاری می‌دهند. نتایج حاصل از پژوهش (ترسیم و مستند کردن ویژگی‌های کالبدی شهر در رابطه با مقوله تفریح و تفرج که به شهرهای مدرن جهان پهلو می‌زند) امکان ترسیم خطی تمایزبخش میان الگوی شهری کهن و نوین در تاریخ شهرسازی ایران و نظر به اصفهان، به مثابه شهری با کالبدی نوین در آستانه ورود به جهان مدرن فراهم آورده است.

کلیدواژگان: تفرجگاه، اصفهان، مکتب اصفهان، معماری و شهرسازی.

*. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول در رشته فلسفه هنر با عنوان «انسان و فضا در معماری مکتب اصفهان» به راهنمایی نویسنده دوم است.

I. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

II. استادیار گروه پژوهش هنر، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: maziar1356@gmail.com

ارجاع به مقاله: لاری دارابی، زینب؛ و مازیار، امیر، (۱۴۰۱). «جایگاه تفریح و تفرج در کالبد و حیات شهری اصفهان عباسی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۲(۳۳): ۳۸۳-۴۰۸. (doi: 10.22084/nb.2021.21501.2128).

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_3998.html?lang=fa

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

اصفهان خرم است و مردم شاد این چنین عهد کس ندارد یاد
(کمال اسمعیل، به نقل از: اسکندربیک منشی)^۱
پدیده «تفریح و تفرج» امری جدید و تنها، محصول عصر صفوی (۹۰۷-
۱۱۳۵ هـ.ق. و ۱۷۲۲-۱۵۰۱ م.) نبوده است. به قول «رودی مته» مردم ایران همیشه
اهل تفریح بوده‌اند و هستند (روزنامه اعتماد)^۲؛ بنابراین در بستر حیات اجتماعی
مردم ایران، مقوله تفریح امری کهن است. چنان‌که سعدی در قرن هفتم هجری
قمری می‌گوید:

ما را سر باغ و بوستان نیست هر جا که تویی تفرج آن جاست
و این خط سیر تا به سال‌های دورتر قابل پیگیری است. در فرهنگ اسلامی نیز
تفریح نه تنها امری غریب نیست، بلکه بر ضرورت آن در حیات فردی و اجتماعی
برای اعتلای جسم و روح تأکید شده است که به صورت کلی، ذیل مواردی
هم‌چون: ورزش، بازی، سیر و سیاحت و غیره قرار دارد؛ هرچند که بررسی مفهوم
تفریح و تفرج در فرهنگ ایرانی و اسلامی، پژوهش دیگری را طلب می‌کند؛ اما به هر
روی، آن چه مهم است توجه به این نکته است که تفریح می‌تواند هم‌چون سایر
مفاهیم بسان مقوله‌ای متغیر در دوره‌های تاریخی مختلف به شکل‌های متفاوتی
بروز کند و درک شود؛ بنابراین نیازمند بررسی تاریخی است. اما در این سیر تحول،
بنا به گزارش‌های تاریخی، به نظر می‌رسد که تفریح در زندگی مردم و دربار در دوره
صفوی چنان گسترده و با اهمیت بوده که بر ساختارهای شهری تأثیر گذاشته - و
البته متقابلاً تأثیر پذیرفته - و هویت شهری جدیدی را ایجاد کرده است.

پرسش و فرضیه پژوهش: پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که چگونه
نظام تفریحی جدید وارد ساختار و کالبد شهری اصفهان می‌شود و این‌گونه شهری را
پدید می‌آورد که تفریح و تفرج در آن ویژگی خاصی داشته است؟ ویژگی‌ای که به نظر
می‌رسد در شهرسازی قدیم ایران کمتر دیده شده و از مؤلفه‌های شهرسازی‌های جدید
دوره صفوی است که بی‌ربط به ویژگی شهرهای دوران مدرن نیست. این پرسش بر
این فرضیه استوار است که همواره ابزار تفریح و تفرج با بستر زندگی مردمان درهم
تنیده بوده است؛ اما در دوران مدرن متقدم (در عصر صفوی) به واسطه ساختارهای
شهری جدید، این ابزار در شهر نمود کالبدی می‌یابد. این پژوهش در صدد
مستندسازی تاریخی این پیش‌فرض است. در این صورت، این هویت جدید باعث
می‌شود که شهرسازی اصفهان صفوی با طراحی‌های شهرهای جدید در عصر مدرن
قابل مقایسه گردد و بیانگر اشتراکاتی در مفاهیم با شهرسازی دوران مدرن باشد که در
انتهای این نوشتار به این موضوع پرداخته می‌شود. اکنون با چنین انگاره‌ای، برای
رسیدن به مقصود؛ نخست، مصداق‌های تفریح و تفرج را در زندگی روزمره مردم آن
عصر به اختصار برمشموده؛ سپس، کارکردهای تفریحی عناصر شهرسازی اصفهان را
مانند: چهارباغ، پل‌ها، و میدان نقش جهان، بیان می‌شوند.

روش پژوهش: در پژوهش حاضر، روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و
گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه منابع کتابخانه‌ای حاصل شده است؛ سپس، با

تجزیه و تحلیل اطلاعات جمع‌آوری شده، فضاهای شهری نوین اصفهان را در ارتباط با مقوله تفریح و تفرج بررسی شده است.

پیشینه پژوهش

در باب اصفهان صفوی منابع متعددی - کتاب و مقاله - نوشته شده است که نگارندگان بسیاری از آن‌ها را در راستای این پژوهش از نظر گذرانده‌اند؛ اما تنها در این مواردی که ذکر خواهد شد، مشخصاً به ایده بحث اشاره شده و در جهت تکمیل و تدوین ایده، راهگشا هستند؛ بنابراین اگر در باب این مفهوم، به دنبال نمونه‌های پیشین باشیم، پژوهش‌های معاصر وجود دارند که به مسأله تفرج در حیات عصر صفوی و مشخصاً ساختار شهری اصفهان پرداخته‌اند. «احسان اشراقی» (۱۳۵۳) جستاری با عنوان «اشاره‌ای به تفریحات و نظام تفریحی دوران صفویه» نوشت؛ او توضیح می‌دهد که مردم ایران پس از سپری کردن نابسامانی‌ها و بحران‌های دوره مغول، در دوره صفوی به خاطر وحدت سیاسی و اجتماعی فرصتی یافتند تا با فراغ خاطر به عیش و سرور دست یابند و شاهان صفوی در سازماندهی این نظام تفریحی نقشی اصلی داشتند. پس از اشراقی، کتاب «یعقوب آژند» (۱۳۸۵) با عنوان نمایش در دوره صفوی جزو پژوهش‌های صورت‌گرفته در این باب برشمرده می‌شود. آژند در این کتاب در پی بررسی نمایش‌های برگزار شده در عصر صفوی، عناوینی را عنوان می‌کند که به نحوی می‌توان آن‌ها را در جزئیاتی فراوان‌تر و با صورت‌بندی‌ای دقیق‌تر، ادامه سرفصل‌های جستار اشراقی دانست. کتاب مذکور مرتبط با بحث اصلی خود به بررسی انواع تفریح و اسباب سرگرمی در این دوره می‌پردازد؛ کما این که از ترجمه انگلیسی عنوان کتاب، یعنی *Theatre and popular entertainment in Safavid period*، چنین برمی‌آید. اما هیچ‌کدام از این دو منبع از نحوه ارتباط متقابل و طراحانه تفریحات و ساختار شهر سخن نمی‌گویند و تنها ذیل یک دسته‌بندی با نام «نمایشات میدانی» و اشاراتی اندک در باب این برگزاری‌ها در میدان‌های عمومی، دریچه‌ای را به سوی این ارتباط می‌گشایند و ما را متوجه عرصه‌ای عمومی در عصر صفوی می‌کنند؛ چنان‌که منابع دست اول صفوی چون منابع تاریخ‌نگاری و سفرنامه‌ها نیز اطلاعاتی از این دست فارغ از وجود جنبه‌ای تحلیلی ارائه می‌دهند.^۴ اما جدیدترین پژوهش، مقاله‌ای از «سوسن بابایی» (۲۰۱۷) است که مشخصاً درباره طراحی شهری اصفهان و تغییرات ساختاری نوین آن صحبت می‌کند؛ بنا به نظر او، در اصفهان نوعی عرصه عمومی شکل می‌گیرد که فضای جمعی و مشارکت و تعامل اجتماعی از نتایج آن است.^۵ وی در روند اجتماعی‌سازی فعالیت‌های شهری، سازماندهی فضایی و طراحی شهری اصفهان را دخیل می‌داند؛ اما حتی بابایی نیز در پژوهش خود، نحوه برقراری سازمان و نظم فضایی و عناصر ساختاری شالوده‌های شهرسازانه را شرح نمی‌دهد؛ بنابراین هیچ‌یک از منابع به چگونگی سازمان‌بندی فضایی و کالبدی تفریحات در سامانه و طرح شهری توجه نکرده‌اند یا دست‌کم در حوزه پژوهش آنان نبوده است. چگونگی پیکره‌بندی و پاسخ‌گویی ساختارهای شهری در هم‌پوشانی با ایده تفریح و تفرج، هدف این نوشتار را شکل داده است.

تفرج در زندگی روزمره

شاهان صفوی همانند سایر شاهان در دوره‌های تاریخی دیگر، به انگاره‌هایی چون عیش و ضیافت و شادی درون دربار توجه داشته‌اند؛ چنان‌که با مرور منابع تاریخی به جامانده از هر عصر، با روایات بی‌شماری از این دست مواجه می‌شویم. در متون تاریخ‌نگاری صفوی برای توصیف ایام فراغت و کامرانی - چه در کاخ‌ها و چه در باغ‌ها - دائماً از واژه‌هایی مانند: فرح، عیش، عشرت و شادمانی استفاده شده است (برای مثال، ر. ک. به: افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۷۳؛ یا: جنابدی، ۱۳۷۸: ۴۸۰). اما تفریح در دوره صفوی به شادکامی‌های درباری و سیاحت‌های شاهانه در باغ‌های سلطنتی محدود نمی‌شود و اساساً تفریح و تفرج‌های درباری موضوع بحث این پژوهش نیست، بلکه در این دوره تفریح به بخشی از شیوه زندگی اجتماعی مردم بدل می‌شود و نحوه تعاملات و مشارکت اجتماعی آنان را شکل می‌دهد؛ تا جایی‌که می‌توان در عصر صفوی به گفته اشراقی از وجود یک «نظام تفریحی» (اشراقی، ۱۳۵۳: ۲۸) صحبت کرد؛ نظامی سازمان‌یافته که حتی در «تشکیلات اداری حکومت صفوی» موجب شده بود مناصبی به تفریحات عمومی یا درباری اختصاص داده شود (ر. ک. به: اشراقی، ۱۳۵۳: ۲۸). این نظام تفریحی، انشعابات مختلفی دارد که نهایتاً ظهورات آن، در ساختار شهری قابل مشاهده هستند. این پژوهش در ادامه، برای آشنایی با نظام تفریحی فراگیر در این دوره به چند نمونه از مصداق‌های تفریح و تفرج در زندگی روزمره مردم اشاره و سپس وارد بحث معمارانه و شهرسازانه خواهد شد؛ این مصداق‌ها عبارتند از:

۱. جشن‌های عمومی

برگزاری مراسم و اعیاد گوناگون در دوره صفویه به واسطه تغییر مناسبات اجتماعی و سیاسی حکومت، حالتی عمومی به خود گرفت^۱ که در وقایع‌نامه‌ها بسیار از آن گفته شده است (ر. ک. به: جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۴۷ و ۸۰۵). در برگزاری این جشن‌ها و شادی‌ها، همواره دو عنصر اصلی وجود داشته است؛ نخست، آتش‌بازی و چراغانی چه در مراسم درباری و چه عمومی (اسکندریگ، ۱۳۹۰: ۱۰۳۲؛ هم‌چنین ر. ک. به: فلسفی، ۱۳۴۷: ۲۸۵-۲۸۸)؛ و دوم، حضور رقاصان و نوازندگان در مجالس درباری به خصوص مجالس پذیرایی از سفرا و میهمانان خارجی^۲، به نحوی که رقاصه‌ها برای برگزاری مجالس، سازمانی با تشکیلات خاص داشته‌اند (اشراقی، ۱۳۵۳: ۳۴). نقش رقاصه‌ها و نوازندگان در مجالس شاهانه در دیوارنگاره‌های این دوره، به خصوص در چهل‌ستون اصفهان به وضوح دیده می‌شود (ر. ک. به: تصاویر ۱ و ۲).

۲. بازی‌ها و نمایش‌های میدانی

نمایش‌های میدانی در عصر صفوی را که عموماً در میدان بزرگ شهرها انجام می‌شده^۳ می‌توان به دو بخش کلی تقسیم کرد؛ بخشی به اجرای نمایش‌های مذهبی چون: برگزاری تعزیه‌ها، روضه‌خوانی و سایر مراسم‌هایی چون: سخنوری

► تصویر ۱. مجلس پذیرایی شاه عباس اول از ولی محمدخان ازبک (دیوارنگاره‌های چهلستون؛ نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 1. Wall painting showing Shah Abbas I receiving Vali Muhammad Khan Uzbek in his court at Isfahan (Chehel Sotun, Isfahan, Photo by: Authors, 2019).

► تصویر ۲. مجلس پذیرایی شاه طهماسب اول از همایون (دیوارنگاره‌های چهلستون؛ نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 2. Wall painting showing Shah Tahmasp I and the Mughal Emperor Humayun (Chehel Sotun, Isfahan, Photo by: Authors, 2019).

خواص گویان و بساط اندازان، نقالان اختصاص داشت و نوع دیگر شامل بازی‌های گوناگون مانند: چوگان‌بازی، تیراندازی، قیق‌اندازی، شمشیربازی، شعبده‌بازی، نمایش انتخاب شاطر، نمایش جنگ با حیوانات درنده و... می‌شد.^۱ برپایی این مراسم پرشور در میداين پرجمعیت و گذرگاه‌های عمومی، شیوه‌هایی از تعاملات اجتماعی را منجر می‌شد که بیش از هر منبعی در سفرنامه‌های اروپاییان انعکاس یافته است؛ به عنوان نمونه، «دلاواله: در وصف حال و هوای مردم می‌گوید: اما صدای شادمانهٔ چند هزار جمعیت که می‌دوند، می‌جهند، می‌خندند، فریاد می‌کشند و عباي خود را تکان می‌دهند و همهٔ این‌ها در یک لحظه رخ می‌دهد، هیجان‌انگیز و لذت بخش است (دلاواله، ۱۳۸۱: ۱۲۴).

۳. قهوه‌خانه‌ها و حمام‌ها

شاید بتوان قهوه‌خانه‌ها را که به احتمال زیاد طرح نخستین آن‌ها در عصر صفوی شکل گرفته، مهم‌ترین مرکز تفریحی در دوره صفویه دانست (ر. ک. به: فلسفی، ۱۳۴۷: ۳۴؛ هم‌چنین ر. ک. به: Emami, 2017: 870; Babaie & Kafescioglu, 2016). در این دوره، قهوه‌خانه‌ها یک فضای جدید اجتماعی ایجاد کردند که به واسطه آن عادات جدیدی وارد زندگی روزمره مردمان صفوی شد. به‌زعم بابایی، این مراکز یکی از مؤلفه‌های شهری اصفهان بوده که در مردمی کردن اوقات فراغت و معاشرت‌های اجتماعی سهم داشته است (همان: ۸۷۱)؛ هم‌چنین برای حمام نیز می‌توان کارکرد تفریحی مشابه با قهوه‌خانه در نظر گرفت. می‌دانیم که حمام همواره در زندگی روزمره مردم ایران کارکرد داشته است. در دوران اسلامی حمام‌های عمومی اغلب برای استفاده مردم وقف می‌شدند، اما شکوفایی و رونق آن‌ها در دوره صفویه بوده و در این دوره است که حمام‌ها در تمامی شهرهای ایران گسترش می‌یابند^۱ (رشیدنجفی، ۱۳۸۸: ۱۷). از طرفی نیز به گفته بابایی «در شهرهای سرزمین‌های اسلامی اغلب ساخت‌وساز و پراکندگی حمام‌ها را صرفاً به ضرورت آئین طهارت در اعمال مذهبی مسلمانان مرتبط دانستند. این اندیشه سبب شده است تا کارکرد حمام‌ها به‌عنوان فضاهای جمعی نادیده گرفته شوند» (Babaie & Kafescioglu, 2017: 870). او مستند می‌کند که حمام‌ها در اوایل قرن ۱۸م. مانند قهوه‌خانه‌های زنانه بودند؛ بنابراین تأمل دوباره در باب کارکرد تفریحی حمام با توجه به افزایش ساخت‌وساز در عصر صفوی دور از منطقی نخواهد بود.^۲

تفرج در طراحی شهری اصفهان

طراحی شهری محصول زمان، زاینده نیازهای اجتماعی و قالبی است که زندگی انسان‌ها در آن سرد و منجمد می‌شود؛ هم‌چنین مدخلی برای بازنمایی ایده‌های فرهنگی اجتماعات است (مامفورد، ۱۳۸۵: ۲۲ و ۲۳). یکی از این ایده‌ها توجه به سرگرمی و تفریح در عرصه اجتماع است که در هر دوره به شکلی بروز پیدا می‌کند. در بخش پیش، نشان داده شد که چگونه تفریح و تفرج در وجوه مختلف از زندگی روزمره مردم حضور داشته است. این بخش می‌کوشد نشان دهد، بنابر آن‌چه که جداکردن ماهیت شهر از بستر خود ممکن نیست، چگونه انتظار بروز چنین ایده‌ای در ساختارهای اصلی طراحی شهری اصفهان معقول است و چگونه شهر اصفهان امکان تفرج را بیش از پیش در بستر شهری برای عموم مردم فراهم کرده است. طراحی شهر جدید اصفهان از زمان انتقال پایتخت به اصفهان و به فرمان شاه‌عباس در سال ۱۰۰۶ه.ق. شکل گرفته است؛ بنابراین با به حکومت رسیدن شاه‌عباس، اولین گام‌ها جهت تجدید سازمان فضایی شهر اصفهان هم‌گام و هم‌جهت با سیاست‌های کلی سلسله صفوی برداشته شد؛ از این‌رو، شهر کهنه اصفهان بازسازی شد و شهری جدید در غرب و جنوب‌غربی شهر کهنه و خارج از دیوارهای شهر کهن ساخته شد (روضه‌الصفویه، ۱۳۷۸: ۷۵۹). مهم‌ترین بنیان‌های ساختاری در طراحی شهر اصفهان عبارتند از: میدان، خیابان، محله‌های مسکونی و شبکه‌های

ارتباطی (پل‌ها و راه‌ها) که با ساختار مبتنی بر طرح چهاربخشی حاصل از تلاقی محورهای زاینده‌رود و چهارباغ، نظم شهری و سامان فضایی را به وجود آورد. این برنامه ساخت‌وساز شهری به قدری وسیع و براساس اصول و قواعد ویژه‌ای استوار شده است که می‌توان آن را شهر جدیدی دانست؛ به طوری که به گفته «جناب‌دی» شهر اصفهان به دو بخش شهر کهنه و شهر نو تقسیم شده است (روضه‌الصفویه، ۱۳۷۸: ۷۶۲). مسأله گسترش و وسعت شهر و به دنبال آن، افزایش امکانات شهری برای شاهان صفوی - به خصوص شاه‌عباس - اهمیت ویژه‌ای داشت (Haneda, 1996: 372)؛ بنابراین از موضوعات مهمی که در ساخت شهر جدید اصفهان برای شاه‌عباس از اهمیت خاصی برخوردار بوده، زیبایی و شکوه شهر و آسایش مردم بوده است.

«شاردن» در سفرنامه خود می‌گوید: هنگامی که شاه‌عباس بزرگ اصفهان را پایتخت خویش قرار داد، تصمیم گرفت این شهر را همان‌طور که امروز هست زیبا و بزرگ کند؛ از این‌رو، نه فقط عموم بزرگان و رجال را مجبور به ساختن بناهای باشکوهی نمود، بلکه هر متمولی را سراغ داشت و ادار کرد اینیة عمومی برای زینت شهر و آسایش مردم بسازند و چون از تمول عصار مذکور [در سطرهای پیشین از او نام برده شده بود] اطلاع یافت روزی به در دکان وی رفته با لطف و مهربانی که طبیعی و خاص او بود گفت: ... بنابراین اگر میل دارید در حیات خود بنایی برای آسایش مردم و زیبایی شهر به پا کنید (شاردن، ۱۳۷۹: ۲۷).

مطابق منابع تاریخی که از نوعی نگاه به مردم در نظر شاه‌عباس خبر می‌دهد، نگارندگان می‌کوشند در برنامه کلان شهرسازی اصفهان به دنبال ایده تفرج باشند و محورهای تفرجگاهی این شهر را در سه بخش اصلی ساختار شهری نشان دهند؛ این سه بخش عبارتند از: چهارباغ و باغات، پل‌ها و میدان. هر سه بخش در دوره شاه‌عباس شکل گرفته‌اند و تنها در حکومت سایر پادشاهان صفوی بسط و گسترش یافته‌اند.

۱. چهارباغ و باغات، شانزلیزه اصفهان^{۱۲}

باغ به عنوان مکان تفریح و تفرج سابقه‌ای طولانی در ایران داشته است. شاید بتوان گفت در هر حکومتی که اندکی به رفاه و آسایش توجه داشته و حاکمان در پی اثبات خود به جهانیان بوده‌اند، شهر به مکانی برای نمایش قدرت بدل می‌شد؛ تا آنجا که زیبایی و شکوه آن به گوش جهانیان برسد. اما ساخت نخستین باغ‌ها به عنوان ایده‌ای مستمر و ثابت در ساختارهای اصلی شهر (ایده باغ‌شهر)^{۱۳} به قرن هفتم هجری قمری برابر با اوایل قرن سیزدهم میلادی برمی‌گردد (Haneda, 1996: 375). غزانیه و سلطانیه، هرات و سمرقند دوره تیموری، تبریز دوره آقویونلوها و قزوین دوره شاه‌تهماسب نمونه‌هایی از باغ‌شهرها در دوره‌های پیش از اصفهان شاه‌عباسی‌اند (Ibid: 375). در روند روبه‌رشد مفهوم باغ‌شهر، ایده خیابان مستقیمی که در اطراف آن باغ باشد، در ساختار شهری شکل می‌گیرد (عالمی، ۱۳۸۷: ۵۱، ۶۴، ۶۵). در دوره صفویه برخی از پادشاهان علاوه بر آبادانی و زیبایی شهرها و ساختن چهل‌ستون‌ها،

عالی‌قابوها، کاروانسراها و باغ‌ها، در بعضی از شهرها، خیابانی به صورت خاص ساخته‌اند^{۱۴} که در هر سوی آن ردیفی از درختان در کنار جوی آب کاشته و در وسط آن خیابان‌ها، نه‌ری با تعدادی حوض‌های کوچک و بزرگ ساخته می‌شده که گاهی فواره‌هایی در آن‌ها قرار می‌گرفت (متینی، ۱۳۶۱: ۶۳)؛ بنابراین گزارش مورخان و سیاحانی که در عصر صفوی یا قاجار از این شهرها بازدید کرده‌اند، خیابان در بین مردم، ظاهراً نوعی تفرجگاه یا سیرگاه عمومی محسوب می‌شده است.

به احتمال زیاد خیابان سپه‌قزوین در دوره شاه‌تهماسب، اولین خیابانی است که در پیکره شهر قرار گرفته است. خیابان سپه که با محور اصلی در ارتباط شهری بوده، احتمالاً با داشتن دو نهر بزرگ و چندین باغ - که مجموعاً به آن «سعادت‌آباد» می‌گفتند - در میان ردیفی از درختان که احتمالاً در پشت آن‌ها دیوارهای پیوسته‌ای قرار داشته که با سردرهای با شکوهی قطع می‌شده و به سمت سردر عالی‌قابو کشیده می‌شده است؛ این محور خیابانی حکومتی و سلطنتی برای برپایی مراسم، جشن‌ها، بازدیدهای رسمی و ملی و مذهبی است که بنا به اسناد تاریخی گاهی محل تجمع مردم نیز بوده است.^{۱۵} شاه‌عباس از ایده چنین خیابانی برای ساخت شهر جدید اصفهان استفاده کرد و آن را در مقیاسی وسیع‌تر و کارکردی عمومی‌تر گسترش داد.^{۱۶} عرض خیابان چهارباغ ۳۳ متر و طول آن چهار کیلومتر بوده است که از شمال از دروازه دولت شروع و به آن سوی سی‌وسه‌پل (باغ‌های هزارگریب) می‌رسد و در این مسیر باغ‌های زیادی در اطراف آن کشیده شده است. حال و هوایی که این محور با امکانات ویژه خود در تجربه زیسته مردم فراهم می‌آورده، برای نگارندگان در این پژوهش حائز اهمیت است؛ یعنی ایجاد مکانی برای تفریح و تفرج. شاید هیچ‌کس به اندازه سیاحان وضعیت، امکانات و حیات جاری در این خیابان را به خوبی توصیف نکرده‌اند؛ به عنوان نمونه، شاردن می‌گوید: ...گردش عصرها در مدت نُه ماه از سال در این خیابان بسیار دل‌پسند و فرح‌انگیز است، زیرا در این مدت خیابان و باغچه‌ها را آب می‌پاشند و اطراف حوض‌ها غرق گل است. روی سکوه‌های کوتاه سردر عمارات را مفروش کرده، روی آن قلیان می‌کشند و بعضی از مردم محترم با اسب رفت‌وآمد می‌کنند. این خیابان را «چهارباغ» می‌گویند (شاردن، ۱۳۷۹: ۱۲۲).

هم‌چنین دل‌واله نیز از وجود دکان‌های مختلف و قهوه‌خانه‌ها و حضور افراد در این محور سخن می‌گوید (ر. ک. به: دل‌واله، ۱۳۸۱: ۱۰۴-۱۰۶). «اسکندریبگ منشی»، تاریخ‌نویس دربار شاه‌عباس پس از توصیف چهارباغ و احداث عمارات آن ایبات زیر را در باب حال این خیابان می‌سراید:

عجب چهارباغی است بهجت‌فزا گرش ثانی خلد گویند شاید
چو تاریخ آن دل طلب کرد گفتم نهالش به کام دل شه برآید
(اسکندریبگ، ۱۳۹۰: ۶۸۴)

هم‌چنین اسکندریبگ درباره تفریحات این خیابان و موقعیتی مفرح که برای اهالی شهر فراهم می‌کرد، می‌گوید: اول تحویل سرطان که به عرف اهل عجم و شگون کسری جم، روز آب‌پاشان است، به اتفاق در چهارباغ صفاهان تماشای

آب‌پاشان می‌کند...زیاده از صدهزار نفس از طبقات خلایق و وضع و شریف در خیابان چهارباغ جمع آمده به یکدیگر آب می‌پاشیدند. از کثرت خلایق و بسیاری آب‌پاشی، زاینده‌رود خشکی پذیرفت و فی‌الواقع تماشای غربی است (اسکندریبگ، ۱۳۹: ۹۷۴).

توصیف سیاحان از چهارباغ و سایر باغ‌ها به هیچ‌وجه مشابه خیابان‌های باریک و تنگ شهرهای قدیمی نیست، بلکه بسیار شبیه خیابان‌های باصفای شهرهای دوره معاصر است؛ زیرا چهارباغ از ابتدا به قصد تفریح و تفرج و جلوه‌گری ساخته شده است (شاردن، ۱۳۷۹: ۱۱۸).

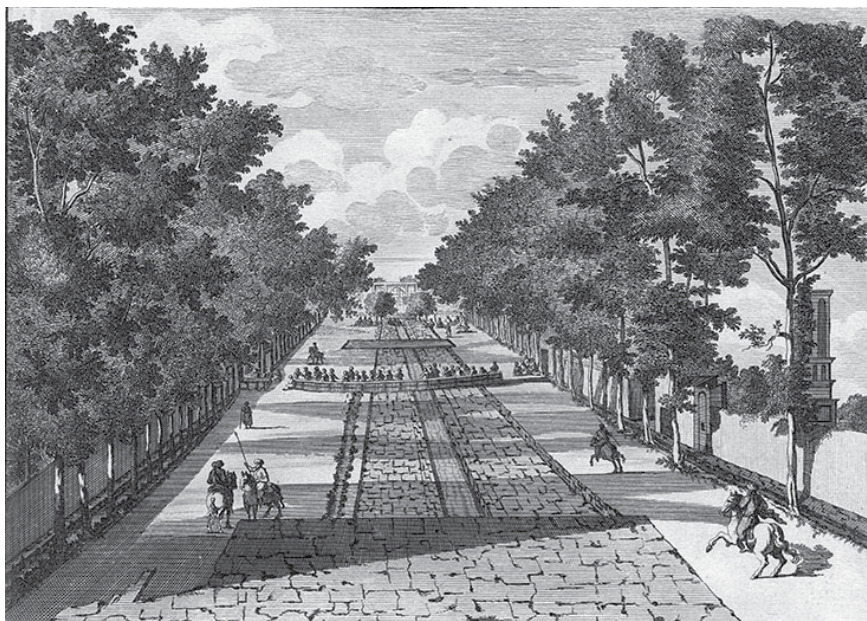
تقریباً تمامی سیاحانی که از اصفهان دیدن کرده‌اند از چهارباغ به‌عنوان «گردشگاه مشجر عمومی اصفهان» نام می‌برند و برخی از آنان چهارباغ را زیباترین معبری می‌دانستند که تا آن زمان دیده و شنیده بودند (شاردن، ۱۳۷۹: ۱۱۸؛ هم‌چنین: سانسون، ۱۳۴۶: ۹۴ و ۹۶؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۵. فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۲۲۱). خیابان به‌مثابه محور شکل‌دهنده فضای جدید اجتماعی و محوری که هدف از ساخت آن معاشرت اجتماعی در «محیط عمومی» است، و صحنه‌ای برای گذران اوقات فراغت انسان و پرسه‌زنی با فراغ خاطر فراهم می‌آورد؛ شاید در دوره صفویه و در قرن ۱۷م. ایده‌ای جدید و نوپا به‌نظر آید، اما این فضای مردمی در سده‌های بعدی (یعنی در دوره مدرن و قرن ۱۹م. در سراسر جهان) در مختصات و مناسبات شهری به‌وفور دیده می‌شود. در دوره مدرن دولت‌ها به‌کمک برنامه‌ریزان شهری بیش‌ازپیش بلوارها یا خیابان‌هایی می‌ساختند که بستر جدیدی از زندگی اجتماعی شهری را رقم می‌زدند و با تمام ساختارهای جدید خود کارکردی مشابه «شاه-تفرجگاه» در حیات شهر مدرن داشتند. در دوره مدرن این بلوارهای جدید^{۱۷} «پایه‌های -اقتصادی، اجتماعی، زیباشناختی- جدیدی برای گردهم آوردن شمار انبوهی از مردمان به‌وجود آورد. در سطح خیابان در هر دو سوی این بلوارها انواع و اقسام مغازه‌ها و بنگاه‌های تجاری همراه با رستوران‌ها و کافه‌های دوبر جلوکشیده در پیاده‌رو صف کشیده‌بود» (برمن، ۱۳۹۲: ۱۸۳). به‌نظر می‌آید چهارباغ اصفهان از نمونه‌های اولیه بلوارها و خیابان‌ها در دوره مدرن است. امکانات چهارباغ از قهوه‌خانه‌ها، میخانه‌ها، اغذیه‌فروشی‌ها، چایخانه‌ها، درویش‌خانه‌ها گرفته تا خود خیابان با نهرهای جاری و حوض‌ها و فواره‌ها و درختان سایه‌دار، باغ‌های فرح‌انگیز و عمارت‌های چشم‌نواز، درکنار طراحی فضای اختصاصی برای عبور و مرور عابرین پیاده، امکانی برای قدم زدن، گردش‌کردن، نشستن، گفت‌وگو کردن و لذت بردن فراهم می‌کرده است و به‌همین سبب می‌توان چهارباغ را «تفرجگاه چهارباغ»^{۱۸} نامید.

جناب‌دی، تاریخ‌نگار دوره صفوی نیز حال و احوال خوش مردم آن‌روزگار را در چهارباغ، بسان حضور مردم در بهشت توصیف می‌کند: در امتداد خیابان انهار و جداول جریان یافته بر اطراف آن اشجار صنوبر و چنار طوبی آثار با سپهر دم‌ساز و هم‌آواز بود. بر خیابان طرف درب دولت بر هر باب چهارباغ حوضی کوثر مثال اتمام یافته میخانه‌ها و قهوه‌خانه‌ها جهت معاشران میخواره و افیونیان بی‌سرمایه

در آن خیابان مهیا بود و جهت مردمان بی سروپا و قلندران بی پروا جای‌ها و زاویه‌ها ترتیب یافته. به دولت پادشاه جهان، عالمیان را در بلده اصفهان بهشت نقد موجود است... اصفهانیان را در آن عمارات و باغات ملاقات بهشت و حور و غلمان به مضمون جنات تجری من تحتها الانهار حاصل بود (جنابدی، ۱۳۷۸: ۷۶۱).

این تفرجگاه به قدری در حیات و روحیه مردم در آن دوره تأثیرگذار بوده است که شاه عباس یک‌روز در هفته را به استفاده زنان حرمسرا از این فضا اختصاص داد. در این باره منجم یزدی می‌گوید: ... به خاطر اشرف رسید که زنان از صحبت و سیر چهارباغ محرومند... حکم جهان مطاع شد که روز چهارشنبه سیر چهارباغ و پل به زنان تعلق داشته باشد، و زنان اهل حرفه درین سیرگاه عمل مردان خود بکنند، و جمیع اهل حرفه زنان باشند (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۳۶۱).

علاوه بر تفرجگاه عمومی در طراحی شهری اصفهان می‌توان به تفرجگاه‌های سلطنتی سعادت‌آباد (در زمان شاه عباس دوم)، باغ هزارجریب یا عباس‌آباد (در زمان شاه عباس اول) و باغ فرح‌آباد (در زمان شاه سلطان حسین) نیز اشاره کرد؛ زیرا وجود آن‌ها به عنوان سازه‌های ثابت در حیات سلطنتی پادشاهان صفوی می‌تواند شاهدی برای اهمیت تفرج در نظر ایشان باشد.

تصویر ۳. چهارباغ، سفرنامه سانسون (۱۳۴۶: ۹۵).

Fig. 3: CharBagh, Sanson Travelogue (1346: p 95).

۲. گل گشت روی پل^{۱۹}

دوره صفوی یکی از مهم‌ترین دوره‌هایی است که در آن ساخت راه‌های ارتباطی و پل‌ها از اهداف ویژه پادشاهان بوده است. در وهله اول کارکرد پل، برقراری شبکه ارتباطی و عبور مردم و وسایل نقلیه است، اما در این عصر در اصفهان با پل‌هایی روبه‌رو هستیم که معماری آن‌ها فراتر از برقراری شبکه ارتباطی عمل می‌کنند. پیش از این، روی زاینده‌رود پل شهرستان قرار گرفته بود، گویند که آن را ساسانیان ساخته بودند (مروج‌تربتی و پورنادری، ۱۳۹۲: ۶۳)؛ اما به هر طریق مقدسی در سال

► تصویر ۴. منظره باغ هزارجریب، سفرنامه شاردن (۱۳۷۹: ۱۲۵).

Fig. 4. A perspective to Hezar Jarib garden, Chardin Travelogue (1379: p 125).

۳۶۸ ه.ق. که به اصفهان آمده بود از این پل یاد می‌کند (همایی، ۱۳۹۸: ۳۵۰). در منابع تاریخی این پل به جز عمارت راهدارخانه، پلی ساده و یک طبقه بوده، اما پل الله‌وردیخان (سی‌وسه‌پل) که در زمان شاه‌عباس اول و پل خواجو که در زمان شاه‌عباس دوم ساخته شده‌اند، دو پل پایتخت بودند که با معماری ویژه خود علاوه بر مسیر عبور و مرور، فضایی تفرجگاهی در حیات شهری اصفهان ایجاد کرده بودند. این درحالی است که پیش از این که اصفهان پایتخت صفویان شود، شاه‌تهماسب پل مارنان را در این شهر تنها برای عبور و مرور - تسهیل تردد آرامنه جلفا به اصفهان - می‌سازد (مروج‌تربتی و پورنادری، ۱۳۹۲: ۶۴).

پل الله‌وردیخان و پل خواجو دو طبقه دارند که بنابر کارکرد ابتدایی خود برای گسترش شهر اصفهان و به منظور برقراری ارتباط میان محلات شمالی و جنوبی در دو سوی زاینده‌رود ساخته شده بودند. پل الله‌وردیخان چهارباغ بالا را به چهارباغ پایین و دروازه دولت (یا دولت‌خانه صفوی) را به باغ‌های سلطنتی هزارجریب و پل خواجو، میدان شهر کهنه را به تخت فولاد و شهرهای جنوبی وصل می‌کرد (همان: ۶۴-۶۵). در ادامه، امکانات این دو پل برای تفریح و تفرج مردم و درباریان، تشریح می‌شوند. سی‌وسه‌پل با عرض ۱۴ متر، عریض‌ترین پل در میان پل‌های اصفهان بوده است. این پل با دیوارهای طاق‌داری که از دو طرف، سطح عبوری اصلی آن را احاطه کرده‌اند و با سکوهایی که در جداره‌های این دیوارها قرار دارند و هم‌چنین با راهروهای دو طرف پل، امکان حضور، توقف و نشستن مردم را فراهم می‌کرد. شاردن درباره این جداره‌ها می‌گوید: به‌علاوه این دیوارها در هر نه قدم باز است چنان‌که می‌توان از آن‌ها رودخانه را دید و مردم برای خنک شدن داخل آن‌ها می‌شوند. میان دو پل دو اتاق کوچک^{۴۰} به سمت رودخانه ساخته شده که چهارپله دارد؛ به طوری که موقع بالا بودن آب می‌توان با دست آب نوشید (شاردن، ۱۳۷۹: ۱۲۲).

در دو طرف پل، پله‌هایی برای دسترسی به دو طبقه وجود دارد. سطح زیرین نیز به نحوی طراحی شده که به گفته شاردن هنگامی که سطح آب پایین بوده است، مردم می‌توانستند از آنجا نیز استفاده کنند؛ آن‌چه را تاکنون شرح دادم فقط بالای این پل شگفت‌آور است که... در سطح پایین پل، سی و چهار چشمه قرار دارد؛ این چشمه‌ها روی پایه‌هایی از همین نوع سنگ، بنا گردیده است. پایه‌های پل به اندازه ده پا از طرفین پیش‌رفته، روزنه و راه‌هایی در اطراف و میان آن می‌باشد که آب از این راه‌ها و چشمه‌ها عبور می‌کند و هنگامی که آب پایین باشد می‌توان بدون آن که خیس شد از این چشمه که آب در آن‌ها جاری است گذر کرد. در داخل چشمه‌ها نیز در هر دو قدم سنگ‌های مربعی تعبیه شده که می‌توان بدون آن که پای انسان آغشته به آب شود از روی آن‌ها جستن کرد و به این طریق عرض پل را پیمود. به هر حال ساختمان این پل عجیب، طوری است که هشت نفر می‌توانند از راه‌های مختلف آن عبور کنند (شاردن، ۱۳۷۹: ۱۲۳؛ هم‌چنین ر. ک. به: کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۸۹؛ تاورنیه، ۱۳۸۲: ۶۹-۷۰؛ فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۶۳).

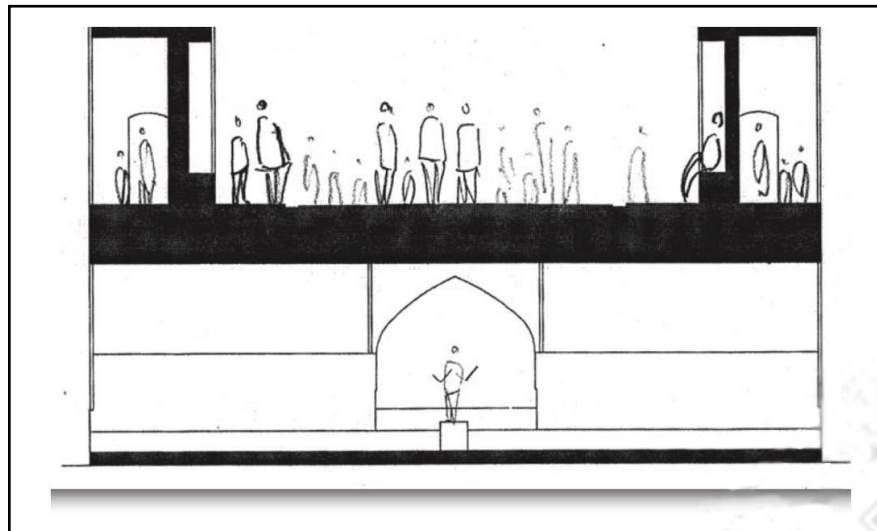
هم‌چنین جناب‌دی در روضه‌الصفویه پس از تشریح ساخت این پل توسط شاه‌عباس، در مورد حضور مردم در ایام عادی بر این پل می‌گوید: بالجمله آن قنطره [گذرگاه] بی نظیر و عدیل مشتمل بر چهل چشمه چون کوثر و سلسبیل و مابین هر دو چشمه در جوف ستون‌ها خانه مربع مشبک احداث یافته که به هنگام قلت آب در تابستان معاشران سایر با سایرین معاشر از تاب حرارت آفتاب بدان منازل لطافت مآب مکان گرفته از نسیمی که از سطح آب می‌وزد انتفاع می‌یابند (جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۷۶۱).

در زمان شاه‌عباس دوم ایده پل به عنوان محل تفریح و تفرج با پل خواجو نهایی می‌شود. در این پل فضای عبور و مرور مردم با کوشک هشت ضلعی دو طبقه بزرگ در میانه آن و چهار کوشک کوچک نیم‌هشت در پایه‌های آن، ترکیب شده است؛ بنابراین پل خواجو نیز هم‌چون سی‌وسه پل با غرفه‌های مشرف بر رودخانه، در عرض و ارتفاعی بیشتر فضایی خوش از برای تفرج فراهم می‌آورد؛ هم‌چنین گسترش ابعاد سطح زیرین پل^{۲۱} و پلکان‌های شرقی منتهی به آب که برای نشستن مردم ساخته شده‌اند، نقطه تأکید ما بر کارکرد تفرجی این پل است. ناگفته نماند که این شیوه معماری پل خواجو در جهت ایجاد سدبندی نیز بوده است که زمین‌های اطراف را سیراب می‌کرده است (تحویلدار اصفهانی، ۱۳۴۲: ۲۸؛ هم‌چنین ر. ک. به: همایی، ۱۳۹۸: ۴۳۵)؛ هم‌چنین آب‌های انبارشده میان دو پل (پل چوبی^{۲۲} و پل خواجو) که شبیه به سد دریایی (دریاچه‌ای زیبا) شده بود «محل تفرج و تماشای خلاق» بود که «سلاطین در آن کشتی‌ها انداخته بودند و چراغان‌ها در روی آب و کناره‌ها و بالای پل‌ها و عمارات آئینه‌خانه و غیره می‌فرمودند» (تحویلدار اصفهانی، ۱۳۴۲: ۲۹؛ هم‌چنین ر. ک. به: همایی، ۱۳۹۸: ۴۳۶، ۵۳۲). خود شاه‌عباس دوم نیز که جشن‌های چراغانی و آتش‌بازی و به اصطلاح وقت‌گلریزان را دوست می‌داشته، پس از احداث پل خواجو و متعاقباً سعادت‌آباد، این جشن‌ها را در همین «دریاچه» مابین دو پل برگزار می‌کرده است (همایی، ۱۳۹۸: ۵۳۱)؛ به عبارت دیگر، کارکرد

تفریحی این بنا در نحوه عبور مردم از سطح زیرین، شکل‌گیری رواق‌های کناری سطوح بالایی، ایجاد سکوه‌های پلکانی شرقی، وجود کوشک‌ها و ایجاد آبشارها به کمک آب دیده می‌شود (مروج‌تربتی و پورنادری، ۱۳۹۲: ۶۶).

دلوااله توصیف‌هایی در مورد گردش، قدم‌زدنی و تفریح مردم و حتی حضور خود شاهان و درباریان در شیوه‌ای تعاملی با مردم در اطراف این پل‌ها ارائه می‌دهد که تحلیل ما را از ایده تفرج در شهرسازی اصفهان تأیید می‌کند؛ برای مثال، یکی از این توصیف‌ها، کارکرد پل در جشن آب‌پاشان است: در روز این جشن تمام مردم از هر طبقه، ... درکنار رودخانه حاضر می‌شوند و همین‌که شاه اشاره کرد، با ظرف‌هایی که در دست دارند در ضمن رقص و خنده و شوخی و هزارگونه تفریحات دیگر، بر سر و روی هم آب می‌پاشند... در اصفهان مراسم جشن آب‌ریزان را در کنار زاینده‌رود، در انتهای خیابان چهارباغ برابر پل زیبای الله‌وردی خان به جای می‌آورند... به همین سبب شاه، آن روز از اول صبح بدانجا رفت و تمام روز را در یکی از غرفه‌های زیرپل به تماشا نشست. اندک پیش از آن‌که مراسم جشن به پایان رسد و مردم دست از آب‌پاشی بردارند، شاه سفیران بیگانه را به زیر پل خواند... (دلوااله، ۱۳۸۱: ۳۷۰-۳۷۴).

هم‌چنین «دوبروئین» در باب پل خواجه شرحی می‌دهد که یادآور گردش عصرها در چهارباغ است؛ شما گروه بی‌شماری از مردم را می‌بینید، چه زن و چه مرد، کنار رودخانه، نزدیک آبشار و در راهی که در طول طاق‌های پل می‌گذرد، هواخوری می‌کنند، بعضی سوار بر اسب و بعضی پیاده. دود می‌کنند و قهوه می‌خورند (به نقل از: بلانت، ۱۳۸۴: ۱۴۷).

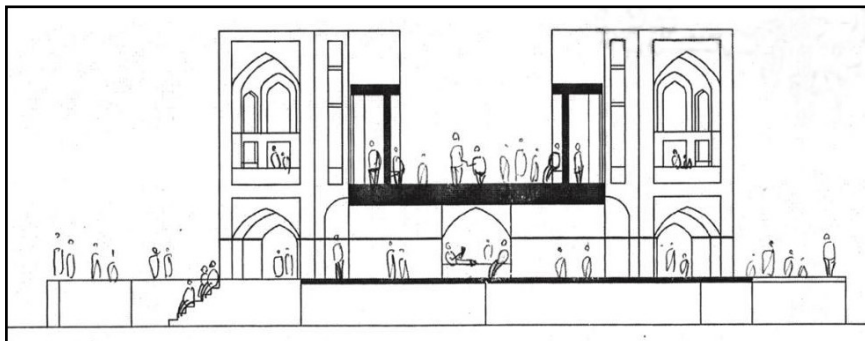

► تصویر ۵. سی‌وسه‌پل (برگرفته از: مروج‌تربتی و پورنادری، ۱۳۹۲: ۶۶).

Fig. 5. A Section of The Allahverdi Khan Bridge (Si-o-Se-Pol), (Moravej-Torbati & Poor-Naderi, 1392: p66).

۳. میدان، عرصه حضور

میدان کارکرد مهمی در فضای شهری دارد و با پهنه‌ای محدود و عملکردی مشخص، فضایی در کنار سایر عناصر معماری شهری می‌سازد که دسترسی مردم به قسمت‌های مختلف شهر را آسان می‌کند. میدان‌ها اغلب در شهرهای ایرانی مرکز مبادلات فرهنگی، اجتماعی، تجاری و اداری و در مواردی جلوه‌گاه قدرت دستگاه

تصویر ۶. پل خواجه (برگرفته از: مروج تربتی و پورنادری، ۱۳۹۲: ۶۶).

Fig. 6. Section of Khaju Bridge, (Moravej-Torbati & Poor-Naderi, 1392: 66).

حاکم و میعادگاهی برای اعلان فرمان‌های دولتی بوده‌اند (حبیبی، ۱۳۹۷: ۲۱، ۳۳، ۶۷).

زمانی که شاه‌عباس فرمان احداث شهر جدید اصفهان را داد، ساخت میدان در باغ نقش جهان در دستورکار قرار گرفت؛ میدانی که از لحاظ وسعت و عظمت بی سابقه بود؛ البته کارکردهای میدان نقش جهان بی سابقه نبوده است و حتی می‌توان الگوهای کالبدی مشابه آن را در میدان صاحب‌آباد (حسن پاشا) تبریز و میدان سعادت قزوین و البته خود میدان کهنه اصفهان دید (حبیبی، ۱۳۹۷: ۹۰). میدان تبریز در زمان «حسن بیگ آق‌قویونلو» برای برگزاری جشن‌ها، جلوخان دولت‌خانه، مسجد حسن پاشا و برای امور نظامی استفاده می‌شده است. این میدان به دلیل وسعت زیادش بعدها مورد توجه شاه اسماعیل اول قرار گرفت و از سوی او به عنوان میدان حکومتی و انجام بازی‌های میدانی انتخاب شد (آقابزرگ و متدین، ۱۳۹۴: ۲۵). در زمان شاه‌تهماسب، قزوین دو میدان داشت؛ یکی، میدان شاهی بین مسجد حیدریه و باغ‌های سلطنتی؛ و دیگری، بین بازار و کاروانسرا. سیاحانی هم چون شاردن و دلاواله از وسعت این دو میدان و حضور مردم در آن‌ها سخن گفته‌اند. شاه اسماعیل در تبریز و شاه‌تهماسب در قزوین، برای تماشای بازی و مراسم ایوان‌هایی در یک سوی میدان ساخته بودند که نمونه باقی مانده و شناخته شده آن را در میدان نقش جهان و عمارت عالی قاپو می‌بینیم.

اما همان‌گونه که طبق گزارش منابع تاریخی تفرج و تفریح مردم در دوره شاه‌عباس بیشتر از دوره‌های پیش بوده، طبیعتاً اجرای این مناسبات نیز در میدان نقش جهان بیشتر از پیش گزارش داده شده است؛ البته در میدان کهنه نیز هم چنان برخی مراسم برگزار می‌شد، اما به احتمال زیاد نقشی را که میدان نقش جهان در ایجاد تفریح و تفرج ایفا می‌کرد، نداشته است (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۲-۱۹۳).

بنابر گزارش نقاوة‌الآثار اولین هدف از ساخت میدان نقش جهان احداث مکانی برای ورزش‌ها و تفریح‌های سلطنتی مانند: چوگان بازی، اسب تازی، آتش بازی بوده است، نه تجارت (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۳۷۶).^{۲۳} فارغ از این که واقعاً هدف از ساخت میدان نقش جهان چه بوده، فعالیت‌هایی که در آن انجام می‌شد، شاهد مناسبی است بر این که این میدان را محل تفریح و تفرج مردم دانست؛ البته ادعا نمی‌کنیم که کارکردهای این میدان کاملاً جدید است و هیچ نمونه‌ای در دوره‌های پیش از خود ندارد، اما به عنوان مکانی در قلب شهر با این وسعت و کارکرد که

محلّی برای حضور و اجتماع مردم بوده، کم‌سابقه یا شاید بی‌سابقه بوده است. «منجم‌یزدی» که مورخ آن دوره بود در تأیید این ادعا می‌گوید: از جمله میدانی که در دولت‌خانه است و دورش نه‌ری عظیم بود موشح (آراسته) به چنار و بید و بسیار به صفا، چنان‌چه سیرگاه خلایق و نشیمن‌گاه مخالف و موافق است (منجم‌یزدی، ۱۳۶۶: ۲۳۶).

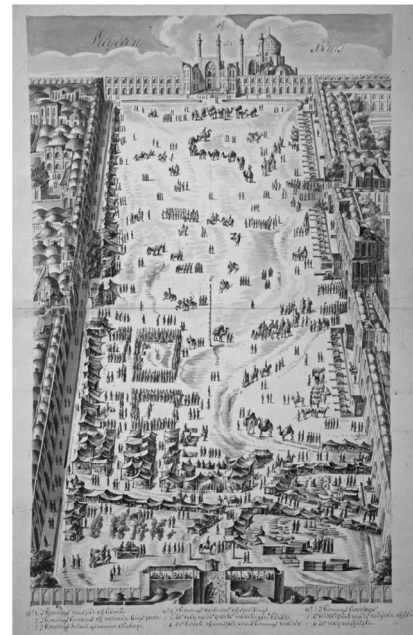
تفرج در این عرصه همگانی برای فهم دقیق‌تر در دو نوع تقسیم‌بندی از دستور زبان معماری مبتنی بر رده بومی و دستوری تشریح می‌شوند؛ در معماری از جنس بومی آن‌چه حاصل می‌گردد از فعل و انفعالات خود بافت شهری است و برمبنای تفاهم‌های ضمنی در طول حیات شکل می‌گیرد و در رده دستوری عناصر تعیین‌شده‌ای با قید نظم خاصی در پهنه مورد نظر تعریف می‌گردد (فلامکی، ۱۳۸۹: ۷۰۲ و ۷۰۳). در ساحت نخست، گویی شبانه‌روز در میدان نقش جهان فعالیت‌هایی صورت می‌گرفته که حیات شهری را زنده نگه می‌داشته و مانع از خاموشی شهر در بیشتر ساعات شبانه‌روز می‌شده است. شاردن نیز در مورد کارکرد تفریحی این میدان می‌گوید: علاوه بر این اهالی بازار هیچ‌گاه در دکان‌های زیبای دو اشکوبه خود که بر گرد میدان نقش جهان بود کار نمی‌کردند. آن‌ها در طول روز زیراندازهای خود را در میان میدان می‌گستراندند، سایبان‌های خود را می‌افراشتند و کالاهای خود را بر روی شن‌های میان میدان به معرض فروش می‌گذاشتند. آن‌ها می‌بایست مبلغی بابت این مکان می‌پرداختند. با غروب خورشید آن‌ها کالاهای و وسایل خود را جمع می‌کردند و در مکانی امن در همان نزدیکی می‌انباشتند. هنگامه شب نوبت به جادوگران، خیمه‌شب‌بازان، تردستان، نقالان، موعظه‌گران و روسپیان می‌رسید تا محوطه را به قبضه خود درآورند (شاردن، ۱۳۷۹: ۳۴).

اما معماری و طراحی عناصر این میدان به‌گونه‌ای است که فضا را برای حضور مداوم مردم فراهم می‌کرده است. تنها با طراحی و فضا سازی دلنشین میدان، امکانی برای انسان عصر صفوی فراهم می‌شد که بتواند فراغ بال به گردش و تفریح بپردازد. سیاحان که حساسیت‌های ویژه‌ای نسبت به زندگی مردم و عادت‌های رفتاری آنان داشتند، درباره امکانات ویژه این میدان، از جمله: جوی‌های پرآب، سایه بهجت‌افزای درختان چنار، میخانه‌ها، چای‌ختای خانه‌ها، قهوه‌خانه‌ها و سرگرمی‌های و بازی‌های رایج در این اماکن و گردش فرح‌بخش در این میدان بسیار سخن گفته‌اند (ر. ک. به: شاردن، ۱۳۷۹: ۳۳؛ اسکندریبیگ، ۱۳۹۰: ۳۸؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۹۴؛ اولئاریوس، ۱۳۸۵: ۲۳۹-۲۴۱).

شاه‌عباس، شیوه آبادانی و زیبایی شهر برای مردم را در میدان عمومی دارالسلطنه قزوین نیز پیاده کرد و معماران به دستور او در میدان سعادت، درختان، جوی‌های باریک و گیاهان مختلف کاشتند و فضای دل‌پسندی را برای مردم قزوین فراهم کردند (دلاواله، ۱۳۴۸: ۲۹۱-۲۹۲). با این شیوه، عناصر باغ سلطنتی (فضای خصوصی) به عرصه‌ای عمومی (فضای عمومی) وارد می‌شود؛ عناصری که پیش از این در خیابان قزوین و در زمان شاه‌تهماسب وجود داشته است. با این‌که شاهان صفوی در املاک و باغ‌های شخصی‌شان میدان‌های وسیع برای بازی و تفریح داشته‌اند،

بسیاری از مراسم را در حضور عموم مردم برپا می‌کرده‌اند و اصرار داشتند که مردم در این مراسم حضور داشته باشند؛ به عنوان نمونه، وقتی «محمد خان ازبک» به اصفهان سفر می‌کند، مردم بازی‌هایی را که همه‌روزه در میدان نقش جهان انجام می‌شده، تماشا می‌کردند و پس از بازی‌ها برای گردش و تفریح به باغ‌های سلطنتی می‌رفتند (فیگوئروا، ۱۳۶۳: ۱۳۳).

اساساً اصفهان با محورهای نام‌برده و با تأکید بر فضاهای سبز عمومی، هرچه بیشتر جریان زیست مردم عصر صفوی را تسهیل کرد و عرصه‌ای برای گذران اوقات فراغتشان فراهم آورد. ایده تفرج به قدری در زندگی - چه در ساحت روزمره و چه در ساحت کالبدی - نفوذ کرده بود که به تدریج به صورت نقش‌مایه‌هایی تصویری در معماری صفوی، به خصوص در دوران بعد از شاه‌عباس بروز یافت.^{۲۴} در دیوارنگاره‌های کاخ چهلستون و عالی‌قاپو در اصفهان (که هم‌اکنون باقی‌مانده‌اند) و در بدنه شهری (به روایت سفرنامه‌ها)، تصاویری نقش‌بسته که از آن به عنوان «گلگشت» (یعنی «تفرج») نام‌برده می‌شود. گروه زنان و مردانی که در طبیعت بساط و عیش و نوش پهن کرده‌اند و در حال خوش‌گذرانی‌اند و با فراغ خاطر به رقص و نواختن موسیقی و نوشیدن اشربه مشغول‌اند. با این‌که تعداد زیادی از این نقاشی‌ها با مضمون تفرج در باغ و بستان است و ارتباط چندانی را با ساختارهای اصلی شهر نشان نمی‌دهند، اما می‌توانند با ادعای نگارندگان در این پژوهش هم‌گام باشند؛ چراکه نشان از اهمیت پادشاهان صفوی به تفریح و تفرج در طراحی شهری دارند؛ بعید است که پادشاهان صفوی دستور دهند که نقاشی‌هایی با مضمون تفریح و تفرج کشیده شود، اما خود اهمیتی برای ایجاد فضای کالبدی جهت آن قائل نباشند؛ کم‌این‌که از منظر شهرسازانه، خود دیوارنگاری‌ها بخشی از معماری شهری به حساب می‌آیند.

▲ تصویر ۷. منظره میدان نقش جهان (برگرفته از: Babaie & Kafescioglu, 2017: 869).

Fig. 7. A Landscape of Naghsh-e-Jahan Maydan (Babaie & Kafescioglu, 2017: p 869).

▲ تصویر ۸. دیوارنگاره عالی قاپو (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 8. Wall Painting at Ali Qapu Palace (Authors, 2019).

► تصویر ۹. دیوارنگاره چهلستون (نگارندگان، ۱۳۹۸).

Fig. 9. Wall Painting at Chehel Sotun Palace, (Authors, 2019).

نتیجه‌گیری

در عصر صفوی، به خصوص در عصر شاه عباس، آبادانی و سازندگی، ساختارهای جدید سیاسی و متعاقباً ایجاد نظام تجاری-اقتصادی قوی، عرصه را برای حیاتی مرفه‌تر فراهم می‌آورد و آن قدر دامنه آن می‌گسترده که به صورت نظامی تفریحی بروز می‌یابد. این نظام دیگر فقط مختص ساحت زندگی روزمره مردمان نیست، بلکه دامنه فعالیت‌های تفریحی آن‌ها وارد عرصه کالبدی شهر شده و ساختارهای اصلی شهر را تحت الشعاع قرار می‌دهد (البته در مسیری متقابل و دوجانبه، طراحی و عناصر شهری نیز در فزونی و پیشبرد ایده تفریح و تفرج مؤثر واقع بودند). دیدیم که بروز و ظهور تفریحات در عصر صفوی در ساختار شهری اصفهان به وسیله خیابان چهارباغ و باغ‌های عمومی جدید، پل‌ها، میدان‌ها درکنار قهوه‌خانه‌ها، میخانه‌ها، دکان‌ها، حمام‌ها و هرآنچه که در بدنه شهری از محورهای اصلی موجود بود، میسر شد. این پژوهش درصدد بود تا گستره واژه نظام تفریحی را وسعت داده و نشان دهد که می‌توان در این نظام سامان داده شده در عصر صفوی، طراحی‌های متفکرانه شهری را نیز گنجانند. این چنین ایده تفرج مدار خود را در ساحت ملموس (در کالبد شهری) و در ساحت غیرملموس (حیات روزمره مردم) تکامل یافته می‌یابد. با استناد به تمامی آن‌چه که اشاره شد اکنون می‌توان گفت این انگاره جدید از نظام تفریحی، پیش‌تر از عصر صفوی به این شکل نبوده است و یا دست‌کم می‌توان گفت اصفهان جزو اولین نمونه‌هایی است که در این معنا جای می‌گیرد. همین امر باعث می‌شود که این شهر شبیه به شهرهای جدید در جهان مدرن باشد؛ از این رو، به ما اجازه می‌دهد بین شهرسازی قدیم و شهرسازی جدید در ایران خطی کشید و مؤلفه‌های شهرسازی اصفهان را از نو و با نگاهی جدید بررسی نماییم، یعنی امری که تا به امروز پژوهشگران ایرانی کمتر به آن پرداخته‌اند؛ به عبارت دیگر می‌توان با نگاهی تحلیلی و تطبیقی، ایده‌ها و مؤلفه‌های شهرهای مدرن را هم چون ایده

برون‌گرایی، شهرهای چندفرهنگی، شهرهای تجاری [با مناسبات خاص خود]، شهر-تماشاها و غیره که از لوازم شهرهای مدرن هستند، در اصفهان صفوی با دقت نظری تاریخی و زمینه‌مند پی‌گیری کرد. امید است در آینده، هریک از این عناوین در پژوهشی جداگانه چه توسط نگارندگان و چه دیگر پژوهشگران، مورد بررسی و تحلیل قرار گیرند.

پی‌نوشت

۱. عالم‌آرای عباسی، ۱۳۹۰: ۵۴۵.
۲. بخشی از مصاحبه او در روزنامه اعتماد.
۳. ر. ک. به: انبیاپی، ۱۳۹۲؛ هم‌چنین: قدیری، ۱۳۹۵.
۴. هم‌چنین پژوهش رودی مته در باب تفریحات ایرانیان در میانه سال‌های حدوداً ۹۰۰ ه. ق. تا ۱۳۰۰ ه. ش. (۱۵۰۰ تا ۱۹۰۰ م.) در فهم و به تصور درآوردن فضای تفریحی عصر صفوی راهگشا است؛ هرچند که تنها به بررسی مسکرات و مخدرات در این میان می‌پردازد. [کتاب مته، اخیراً در ایران با عنوان تفریحات ایرانیان: مسکرات و مخدرات از صفویه تا قاجاریه به دست «مانی صالحی علامه» ترجمه شده است].
۵. ناگفته نماند که «فرشید امامی» در مقاله‌ای در مورد -قهوه‌خانه‌های اصفهان صفوی- به این مهم اشاره می‌کند و فضاهای شهری اصفهان را -میدان جدید، میدان کهنه، تختگاه، چهارباغ- در ارتباط با قهوه‌خانه‌ها به عنوان فضای اجتماعی جدید دوران بررسی می‌کند.
۶. ر. ک. به: بابایی، ۱۳۹۸: ۴۳.
۷. برای مطالعه بیشتر ر. ک. به: زندگانی شاه عباس از: «فلسفی».
۸. برای مطالعه بیشتر درباره نمایش‌های میدانی ر. ک. به: تاورنیه: ۴۹-۵۱؛ هم‌چنین ر. ک. به: فصل دهم از مجلد یکم کتاب زندگانی شاه عباس از: فلسفی؛ این فصل تماماً به تفریحات شاه‌عباس اختصاص داده شده است.
۹. برای مطالعه بیشتر در هر باب ر. ک. به: نمایش در دوره صفوی از: آژند.
۱۰. «اسکندریبگ» ذیل معرفی احداث عمارات عالیه در کنار سایر امکانات چون بازارگاه، باغات... از احداث حمام‌ها نه تنها در اصفهان، بلکه در سایر شهرها نیز نام می‌برد (اسکندریبگ، ۱۳۹۰: ۴۷۷).
۱۱. برای مطالعه بیشتر درباره سایر مراکز تفریحی چون: چایخانه، میخانه و کوکنارخانه، ر. ک. به: فلسفی، ۱۳۴۷: ۳۱۵؛ هم‌چنین کتاب «رودی مته».
۱۲. بلانت در کتاب خود از این ترکیب واژه استفاده می‌کند (بلانت، ۱۳۸۴: ۷۲)؛ هم‌چنین «سوسن بابایی» خیابان چهارباغ را با «باغ توبلیری» پاریس مقایسه می‌کند (Babaie & Kafescioglu, 2017: 871).
۱۳. «مهوش عالمی» در مقاله «باغ‌های شاه‌ی صفوی»، از میدان و خیابان اصفهان به منزله گونه‌هایی از باغ و آن هم «باغی عمومی» نام می‌برد. در واقع او با بسط و توسعه مفهوم باغ ایرانی (و البته باغ صفوی) و بازنگری و باز پژوهش در این مفهوم، در پی اصلاح برداشت‌ها و گفته‌ها در این باب است و مفهومی دقیق (دست‌کم تا بدین‌روز) از باغ شهر ارائه می‌دهد (عالمی، ۱۳۸۷: ۶۴ و ۶۵).
۱۴. «متینی» در مقاله مذکور، به اختصار به بررسی و معرفی این دست از خیابان‌ها در دوره صفوی در شهرهای قزوین، اصفهان، مشهد، نیشابور و فارس می‌پردازد (ر. ک. به: متینی، ۱۳۶۱: ۶۳-۷۰).
۱۵. برگرفته از مطالعات تاریخی خیابان سپه (بانی مسعود، ۱۳۸۶).
۱۶. برای اطلاع از شرح ساخت محور چهارباغ ر. ک. به: اسکندریبگ، ۱۳۹۰: ۶۸۲؛ هم‌چنین: جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۷۶۱.
۱۷. «هوسمان» طراح مشهور فرانسوی در زمان «ناپلئون سوم» شبکه وسیعی از این بلوارها را در بخش‌های قدیمی و قرون وسطایی پاریس ایجاد کرده بود که متعاقباً در همه جا به عنوان الگوی اصلی شهرسازی مدرن پذیرفته شد و به سرعت در کلیه شهرهای نوپا و رو به گسترش جهان، مشابه آن‌را می‌شد دید (ر. ک. به: برمن، ۱۳۹۲: ۱۸۳ و ۱۸۲ و ۲۳۹).
18. Chahar Bagh Promenade.
۱۹. گل‌گشت روی پل چه کند خسرو عجم / گل‌گشت روی پل پی تاریخ کن رقم (امیرحیدر معمائی کاشی، به نقل از: منجم‌بیزی، ۱۳۶۶: ۳۶۰).
۲۰. برای مطالعه در مورد کاربری این اتاقک‌ها به همان آدرس مراجعه کنید. آن‌چه برای ما در این پژوهش اهمیت دارد، فضایی است که برای استفاده مردم و حضور آن‌ها جهت فراغت و تفریح فراهم آمده بود.
۲۱. درحالی‌که عرض روبین پل ۱۱٫۵ متر است، عرض زیرین آن به ۲۴٫۵ متر گسترش می‌یابد.
۲۲. «پل چوبی» در محله سعادت‌آباد در زمان شاه‌عباس دوم (در بخش سلطنتی آن) احداث شده بود که رابط میان حرمسرا و دولتخانه جدید بود که هریک در دو سوی رود قرار داشتند (همایی، ۱۳۹۸: ۴۳۵).
۲۳. هم‌چنین ر. ک. به: دلاواله، ۱۳۸۱: ۲۹۱.
۲۴. «مهوش عالمی» در بررسی اشعار «عبدی بیگ» در باب نگاره‌های کاخ شاهی، به نکته ظریفی اشاره می‌کند؛ او بر واقع‌گرایی موجود در تصاویر صخه می‌گذارد و مستند می‌کند که نگاره‌های مذکور جدا از اتکا به قواعد و سنن تصویرگری، نوعی از واقع‌گرایی را حامل‌اند که می‌توانند منبع اطلاعات درخصوص جهانی باشند که به تصویر می‌کشند (عالمی، ۱۳۸۷: ۵۲).

کتابنامه

- آژند، یعقوب، ۱۳۸۵، نمایش در دوره صفوی. تهران: فرهنگستان هنر.
- اشراقی، احسان، ۱۳۵۳، «اشاره‌ای به تفریحات و نظام تفریحی دوران صفویه». هنر و مردم، ۱۴۰ و ۱۴۱: ۲۸-۳۵.
- افوشته‌ای نظنزی، محمودبن هدایت‌الله، ۱۳۷۳، نقاوة الآثار فی الذکرا لالاخیار. به‌کوشش: احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- آقابزرگ، نرگس؛ متدین، حشمت‌الله، ۱۳۹۴، «خاستگاه نظری میدان نقش جهان». باغ‌نظر، ۳۳: ۲۳-۴۰.
- اولئاریوس، آدام، ۱۳۸۵، سفرنامه آدام اولئاریوس: ایران عصر صفوی از نگاه یک آلمانی. ترجمه احمد بهیور، تهران: ابتکارنو.
- بابایی، سوسن، ۱۳۹۸، اصفهان و کاخ‌هایش: کشورداری، تشیع و معماری بزم در آغاز دوران ایران مدرن. ترجمه مصطفی امیری، تهران: فرهنگ جاوید.
- بانی‌مسعود، امیر، ۱۳۸۶، مطالعات تاریخی مربوط به خیابان سپه. دفتر مرمتی عمارت خورشید.
- برمن، مارشال، ۱۳۹۲، تجربه مدرنیته. ترجمه مراد فرهادپور، تهران: انتشارات طرح نو.
- بلانت، ویلفرد، ۱۳۸۴، اصفهان مروارید ایران. ترجمه محمدعلی موسوی فریدنی، به‌کوشش: محمد احمدی‌نژاد، تهران: نشرخاک.
- تاورنیه، ژان باتیست، ۱۳۸۲، سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب‌شیرانی، تهران: انتشارات نیلوفر.
- تحویلدار اصفهانی، میرزا حسین بن محمد ابراهیم، ۱۳۴۲، جغرافیای اصفهان. به‌کوشش: منوچهر ستوده، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- جعفرپورناصر، ساناز، ۱۳۹۶، «سازمان فضایی شهر تبریز در دوره ترکمانان و تأثیر آن بر نظام ارتباطی میان مرکز شهر قدیم با مرکز حکومتی جدید در پایتخت‌های صفویان». فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ۴: ۶۵-۸۰.
- جنابدی، میرزاییگ، ۱۳۷۸، روضة الصفویه. به‌کوشش: غلامرضا طباطبایی‌مجد، تهران: انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات محمود افشاربیزدی.
- دلاواله، پیتر، ۱۳۸۱، سفرنامه پیتر دلاواله. ترجمه شجاع‌الدین شفا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- رشیدنجفی، عطیه، ۱۳۸۸، حمام‌های تاریخی تبریز. تبریز: انتشارات فن‌آذر.
- روزنامه اعتماد، شماره ۳۸۴۸، شنبه ۱۷ تیر ۱۳۹۶، گفتگو با پروفیسور «رودی متی»، «ایران یک پارادوکس بزرگ است».
- سانسون، ۱۳۴۶، سفرنامه سانسون: وضع کشورشاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی. ترجمه تقی تفضلی، تهران: ابن‌سینا.
- شاردن، ژان، ۱۳۷۹، سفرنامه شاردن (قسمت اصفهان). ترجمه حسین عریضی، به‌کوشش: مرتضی تیموری، اصفهان: نشر گل‌ها.

- شهیدی مارنانی، نازنین، ۱۳۹۵، «باغ سعادت‌آباد اصفهان در آینه مثنوی گلزار سعادت». فصلنامه مطالعات معماری ایران، ۹: ۶۷-۸۴.
- عالمی، مهوش، ۱۳۸۷، «باغ‌های شاهی صفوی (صحنه‌ای برای نمایش مراسم سلطنتی و حقانیت سیاسی)». ترجمه حمیدرضا جیحانی و مریم رضایی‌پور، گلستان هنر، ۱۲: ۴۷-۶۸.
- فلاندن، اوژن، ۱۳۵۶، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران. ترجمه حسین نورصادقی، انتشارات اشراقی.
- فلامکی، محمدمنصور، ۱۳۸۹، گستره‌های معماری. تهران: نشر فضا.
- فلسفی، نصرالله، ۱۳۴۷، زندگانی شاه‌عباس. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا، ۱۳۶۳، سفرنامه دن گارسیا دسیلوا فیگوئروا سفیر اسپانیا در دربار شاه‌عباس اول. ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر نو.
- کمپفر، انگلبرت، ۱۳۶۳، سفرنامه کمپفر. ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- مامفورد، لوئیز، ۱۳۸۵، فرهنگ شهرها. ترجمه عارف اقوامی، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- متینی، جلال، ۱۳۶۱، «خیابان». ادبیات و زبان‌ها، ایران‌نامه، ۱: ۵۷-۹۹.
- مته، رودی، ۱۳۹۸، تفریحات ایرانیان (مسکرات و مخدرات از صفویه تا قاجاریه). ترجمه مانی صالحی‌علامه، تهران: نامک.
- مروج‌تربتی، خاطره؛ و پورنادری، حسین، ۱۳۹۲، «بررسی تداوم سنت‌های مؤثر در شکل‌گیری پل خواجه‌براساس مطالعه تطبیقی پل‌های تاریخی شهر اصفهان». باغ‌نظر، ۲۷: ۶۱-۷۰.
- منجم‌یزدی، ملاجلال‌الدین، ۱۳۶۶، تاریخ عباسی: شامل وقایع دربار شاه‌عباس. به‌کوشش: سیف‌الله وحیدنیا، انتشارات وحید.
- منشی، اسکندریگ، ۱۳۹۰، تاریخ عالم‌آرای عباسی. به‌کوشش: فرید مرادی، تهران: انتشارات نگاه.
- همایی‌شیرازی اصفهانی، جلال‌الدین، ۱۳۹۵، تاریخ اصفهان (حوادث و وقایع و حکام و سلاطین اصفهان). به‌کوشش: ماهدخت بانوهمایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- همایی‌شیرازی اصفهانی، جلال‌الدین، ۱۳۹۸، تاریخ اصفهان (جغرافیای اصفهان). به‌کوشش: ماهدخت بانوهمایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- هنرفر، لطف‌الله، ۱۳۵۴، «باغ هزارجریب و کوه صفه (بهشت شاه‌عباس)». هنر و مردم، ۱۵۷: ۷۳-۹۴.
- سایت مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه. قدیری، حسین، ۱۳۹۵، «تفریح در اسلام».
- <https://www.andisheqom.com/fa/article/view/10241/>
- سایت راسخون، ۱۳۹۲، «انواع تفریح در منابع اسلامی».
- <https://rasekhoon.net/article/show/732574/>

- Afoushteh-e-Natanzi, M. H., 1994, *Naqavat-o-al-asar fi zekr-I al-akhyiar*. by: Ehsan Eshraghi, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Aghabzorg, N. & Matin, H., 2015, "Theoretical Origin of Naqsh-i Jahan Square". *Baqe Nazar*, 33: 23-40.
- Azhand, Y., 2006, *Theatre and Popular Entertainment in Safavid Period*. Tehran: Academy of Arts publications.
- Babaei, S., 1398, *Isfahan and its palaces: statecrafts, Shi'ism and Architecture of Conviviality in Early Modern Iran*. Translated by: Mostafa Amiri, Tehran: Farhang-i Javid Publications.
- Babaie, S. & Kafescioglu, C., 2017, "Istanbul, Isfahan, and Delhi: Imperial Designs and Urban Experiences in the Early Modern Era". in: *A companion to Islamic art and architecture*: 846-872.
- Bani Massoud, A., 2007, *Historical studies on Sepah Street*. The restoration office of Khorshid Mansion.
- Berman, M., 2013, *The Experience of Modernity*. Translated by: Morad Farhadpour, Tehran: Tarh-i no Publications.
- Blunt, W., 2005, *Isfahan: Pearl of Persia*. Translated by: Mohammad Ali Mousavi Faridani, by Mohammad Ahmadinejad, Tehran: khak Publications.
- Chardin, J., 2000, *Chardin's travelogue (Isfahan section)*. Translated by: Hossein Arizi & Morteza Teymouri, Isfahan: Golha publications.
- Della Valle, P., 2002, *Travelogue of Pietro Della valle*. Translated by: Shoja-u-al-Din Shafa, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Figueroa, D. G. S., 1984, *Travelogue of Don Garcia de Silva Figueroa, Spanish Ambassador to the Court of Shah Abbas I*. Translated by: Gholamreza Samiei, Tehran: Nashr-Ii no.
- Flamaki, M. M., 2010, *Architectural Spaces*. Tehran: Space publications.
- Flandin, E., 1977, *Eugene Flandin's travelogue to Iran*. Translated by: Hossein Noursadeghi, Ishraqi Publications.
- Haneda, M., 1996, "The Character of Urbanization of Isfahan in the Later Safavid Period". in: *Safavid Persia*, Edited by: Charles Melville: 369-387.
- Honarfar, L., 1975, "The Garden of a Thousand acre and Sofeh Mountain (Paradise of Shah Abbas)". *Art and Culture*, 157: 73-94.
- Ishraqi, E., 1353, "A reference to the entertainment and recreational system of the Safavid era". *People and Art*, 140 & 141: 28-35.
- Jafarpour Nasser, S., 2017, "Spatial Organization of Tabriz in the Turkmen Period and Its Impact on the Communicational System between

the Old City Center and the New Governmental Center in the Safavid Capitals”. *Islamic Urban and architectural Culture*, 4: 65-80.

- Jonabodi, M., 1999, *Rozeh Al-Safaviyeh*. by: Gholam Reza Tabatabai Majd, Tehran: Literary and Historical Publications of Mahmoud Afsharizizi Endowments.

- Kaempfer, E., 1984, *Kaempfer's Travelogue*. Translated by: Kikavous Jahandari, Tehran: Kharazmi Publications.

- Mamford, L., 2006, *Culture of Cities*. Translated by: Aref Aqvami, Tehran: Ministry of Housing and Urban Development publications.

- Matini, J., 1982, “Street”. *Iran name*, 1: 57-99.

- Monjem Yazdi, M. J., 1987, *Abbasi History: Including the events of the court of Shah Abbas*. by: The efforts of Saifullah Vahidnia, Vahid Publications.

- Monshi, I., 2011, *Alam Ara-i Abbasi*. by: Farid Moradi, Tehran: Negah Publications.

- Morravej Torbati, Kh.; Pournadari, H., 2013, “Study of the Continuation of Effective Traditions in the Formation of Khaju Bridge Based on a Comparative Study of the Historical Bridges of Isfahan”. *Baqe Nazar*, 27: 61-70.

- Olearius, A., 2006, *Travelogue of Adam Olearius: Iran of Safavid period from the Perspective of a German*. Translated by: Ahmad Behpour, Tehran: Ebtakar-i no.

- Phalsaphi, N., 1347, *Life of Shah Abbas*. Tehran: Tehran University Press.

- Rashid Najafi, A., 2009, *Historical Bathes of Tabriz*. Tabriz: Fan-i Azar Publications

- Sanson, 1346, *Sanson's travelogue: State of the Kingdom of Persia during Shah Suleiman the Safavid king*. Translated by: Taghi Tafazoli, Tehran: Ibn Sina publications.

- Shahidi-Marnanani, N., 2016, “Isfahan's sa'adat abad Garden in the Mirror of Masnavi-i Golzar-i Sa'adat”. *Iranian Architectural Studies periodical*, 9: 67-84.

- Tavernier, J.-B., 2003, *Travelogue of Tavernier*. Translated by: Hamid Arbabashirani, Tehran: Niloufar Publications.